

Кыргыз тилинин алфавит маселеси

Бурул Сагынбаева¹

Сатыбалды Көчөрбай уулу²

Аннотация

Макалада кыргыз жазуу системасы; андагы тыбыштардын байыркы мүнөздөмөсү; азыркы тектеш түрк тилдеринде колдонулган алфавиттер; кыргыз тилинин латын алфавитине өтүү долбоору жөнүндөгү маалыматтар берилет. Кыргыз тилинин алфавит маселеси жөнүндө сөз кылганда жалпы түрк тилдериндеги тыбыштар, алардын тамга менен белгиленүүсү жана өз ара шайкештиктери маселесине кайрылуу керек. Бул багытта изилдөө иштерин жүргүзүү үчүн тектештирме-тарыхый жана контрастивдик-салыштырма методдору колдонулат. Мунун натыйжасында тектеш тилдердеги тыбыштардын тарыхый жактан өзгөрүүлөрү жана азыркы колдонулуусу тууралуу баалуу маалыматтарга ээ болуп, тилдик бирдиктер менен тилдик деңгээлдердин заң-эрежелерин ачып берүүгө болот. Арийне, мындай изилдөөлөрдүн теориялык жактан да, практикалык жактан мааниси зор. Анткени алар түрк тилдеринин фонетикалык түзүмүн, алфавит маселесин максаттуу түрдө тектештирип иликтөөгө, тыбыштык бирдиктердин өнүгүү тарыхын ар кандай өңүттөн ачып берүүгө жана анда топтолгон баалуу даректер түркология, кыргыз жана түрк филологиясы бөлүмдөрүндө окуп жаткан студенттерге азыркы кыргыз тилинин фонетикасы боюнча теориялык жактан жеткиликтүү жана практикалык жактан тектеш тилдердин контекстинде тастыкталган маалыматтарды берүүгө өбөлгө түзөрү бышык.

Ачкыч сөздөр: түрк тилдери, фонетика, тыбыш, алфавит, тарыхый доорлор, тыбыштык шайкештик, фонетикалык дублеттер.

Atif için / Please Cite As:

Сагынбаева Б. ve Көчөрбай уулу С. (2024). Кыргыз тилинин алфавит маселеси. *Journal of Turkic Civilization Studies*, 5(1), 187-208.

Geliş Tarihi / Received Date: 06.05.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 02.07.2024

¹ Ф.и.д., проф. - Кыргыз-Түрк “Манас” университети, Филология бөлүмүнүн башчысы, burul.saginbayeva@manas.edu.kg

ORCID: 0000-0002-3178-9329

² Кыргыз-Түрк “Манас” университети, Коомдук илимдер институту, Түркология багытынын докторанты, satybaldy.kochorbay@manas.edu.kg

ORCID: 0009-0002-7087-7732

The Problem of the Kyrgyz Alphabet

Abstract

This paper delves into the intricacies surrounding the alphabet of the Kyrgyz language, offering insights into its writing system, ancient phonetic attributes, and contemporary alphabetic adaptations witnessed in cognate Turkic languages. Additionally, it explores the ongoing project aimed at transitioning the Kyrgyz language to the Latin script. In addressing the alphabet conundrum in Kyrgyz, it becomes imperative to scrutinize the shared phonetic elements across Turkic languages, their orthographic representations, and their interrelationships. Employing comparative-historical and contrastive-comparative methodologies, this study aims to extract invaluable data regarding historical phonetic shifts and present-day phonetic trends observed in related languages, thereby elucidating patterns governing linguistic units and levels of language. It is evident that such investigations hold significant theoretical and practical implications, as they facilitate a systematic examination of the phonetic architecture of Turkic languages, navigate the complexities surrounding alphabet issues, unveil the evolutionary trajectory of sound units from diverse perspectives, and provide pertinent insights into the phonetics of contemporary Kyrgyz. The findings of this study are theoretically enriching and empirically substantiated within the framework of cognate languages, offering pedagogical benefits to students specializing in Turkology, Kyrgyz, and Turkish philology.

Keywords: Turkic languages, phonetics, sound, alphabet, historical epochs, sound correspondence, phonetic doublets.

КИРИШҮҮ

Алфавиттин курамы тилдердин тектештигине эмес, алардын кайсы графиканы пайдалангандыгына карай өзгөрүп турат. Мунун себеби коомдук аң-сезимдин формаларынын (саясий, укуктук, нравалык, көркөм-эстетикалык, философиялык ж.б.) ичинен дин жана илим өзүнүн тили катары өз эне тилин эмес, башка чет тилин тандап алат. Маселен, түрк элдери дин үчүн араб тилин, ал эми илим үчүн көбүнчө латын тилин колдонот.

Кыргыз эли өзүнүн тарыхында башка тектеш түрк элдери менен бирге енисей, орхон жазууларын, уйгур, араб, латын жана кирилл жазуу системаларын колдонуп келген.

Араб графикасына негизделген жазуу кыргыздарга ислам дини тарай баштаган X кылымдан тартып колдонула баштагандыгын айтууга болот.

Орто кылымдардагы Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагын сыяктуу даңазалуу аалымдар «Түркий тилдер сөз жыйнагы», «Кут алчу билим» дастанын араб жазуусун колдонуп жазган. XVIII кылымда кыргыз башчылары Орусияга, Кытайга ж.б. өлкөлөргө жазган каттарын араб тамгасы менен жазгандыгы белгилүү. Араб графикасына негизделген жазууну кыргыздар XX кылымдын башына чейин колдонуп келди.

Кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхынын урунттуу учуру болгон 1917-1928-жылдар аралыгында жүргүзүлгөн латындаштыруу процесси сөзсүз түрдө маанилүү тарыхый окуя. Бул реформалык иштердин башында турган К.Тыныстанов, Э.Арабаев, К.Карасаев, Е.Поливанов сыяктуу окумуштуулардын зор эмгектеринин натыйжасында 1928-жылы кыргыз тилине ылайыкташтырылган латын алфавити кабыл алынган.

1940-жылы кыргыз алфавитине орус алфавитинин курамындагы 33 тамга толук кабыл алынган. Буга кыргыз тилиндеги үч тыбышты (ө, ү, ң) белгилей турган кошумча тамгалар киргизилгендиктен, кыргыз алфавитинин жалпы курамы төмөнкүдөй 36 тамгадан турат:

А, Б, В, Г, Д, Е, Ё, Ж, З, И, Й, К, Л, М, Н, Ң, О, Ө, П, Р, С, Т, У, Ү, Ф, Х, Ц, Ч, Щ, Ш, Ъ, Ы, Ь, Э, Ю, Я.

I. Түрк тилдериндеги тыбыштардын сөз тутумундагы орду жана өз ара шайкештиктери, азыркы түрк тилдеринде алардын колдонулуу өзгөчөлүктөрү.

Түрк тилдеринде жанаша келген тыбыштардын таасири астында сөз жана сөз мүчөсүн маани жактан өзгөртпөй туруп, тыбыштардын алмашып айтылуусу жыш кездешет. Мисалы: e ~ i, ü; i ~ a, i; o ~ u, ı, a; b ~ p; d ~ t; g ~ k; c ~ ç. Мисалы: el ~ il; agaz ~ agız ~ ooz; ıgla- ~ yugla- ~ ıyla; imle- ~ yimle- ~ imda-; de- ~ ti- ~ di; yel ~ yil ~ cel; ut- ~ üt-; biç- ~ biç-.

Байыркы түрк тилинде кең үндүүлөрдүн кууш, кууш үндүүлөрдүн кең үндүүлөр менен алмашып айтылышы о-чул жана у-чул диалектилерди пайда кылган. Мисалы, азыркы татар, башкыр тилдеринде о, ө, е кыргыз тилиндеги у, ү, и тыбышына; у, ү, и тыбышы о, ө, е тыбышына дал келет. Мисалы: кырг.: он ~ тат.: ун, кырг.: кел- ~ тат.: кил-.

Сөздөгү үнсүздөрдүн биринин ордуна экинчисинин шайкеш колдонуп калышы ал тыбыштардын артикуляциялык, же акустикалык жакындыгына жараша болот. Мисалы: ben ~ men, bin ~ miñ, beg ~ bek, yaz ~ caz, yaş ~ caş, yok ~ cok, buñ ~ muñ, bes ~ beş.

Байыркы түрк тилдери бардык эле тыбыштардын сөз башында келе бербегени менен өзгөчөлөнөт. Азыркы түрк тилдеринде сөздүн башында келген g тыбышынын байыркысы k, б.а., k > g; ç > c; b > v; k > g; t > d болгон.

аз. кырг.: Аа – кыска, кең, ачык, жоон үндүү [Садыков, 2006: 31].

бай.түрк.: Аа тыбышы – байыркы түрк тилинде сөздүн бардык позициясында колдонулган: сөздүн башында: adak (кырг.: айак), ar- (кырг.: алда-), сөздүн ортосунда: bar, tar- (кырг.: кызмат кыл-), сөздүн аягында: agla (кырг.: ыйла-). Байыркы түрк тилинде а тыбышынын шарттуу белгиси е тыбышын билдирүү үчүн да колдонулган [Сыдыков, 2001: 150]. Сөз

башындагы а тыбышынын тарыхый доорлордогу айрым формасы а ~ ı тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон. Мисалы: орх.: ак-, кар.: ак-, харезм.: ак-, ıк-, кыпч.: ағ-, ак-, ах-, чаг.: ак- сыяктуу формалар көрүлөт. Сөз ортосунда а ~ ā тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон: енис.: kal- болуп, орх.: kal-, уйг.: xal-, kal-, карах.: kal-, kāl-, харезм.: kal-, кыпч.: kal-, чаг.: kal- сыяктуу формалар көрүлөт.

/æ/ тыбышын белгилөөдө ә тамгасы Карахан доорунан баштап азыркы тектеш түрк тилдеринен азербайжан, казак, өзбек, башкыр, татар, гагауз, түркмөн тилдеринде колдонула баштаган. Бул тыбыш төл сөздөрдө болгон эмес. Чет тилдеги сөздөрдө кездешет.

Азыркы тектеш түрк тилдеринин баарында а тыбышы бирдей эле Аа тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Bb – жарылма, эринчил, түгөйлөш, жумшак [Садыков, 2006: 39]. Жасалыш орду жана жасалыш ыгына карай Bb тыбышына Pp тыбышы түгөйлөш болот. Бул эки тыбыш эки башка фонема болсо да, жасалыш орду, жасалыш ыгы бирдей болгондуктан байыркы түрк тилдеринен бери b ~ p болуп, биринин ордуна бири колдонула берет да фонетикалык дублеттерди пайда кылат: barmak > parmak, bıçak > pıçak, bütün > pütün, barmak > parmak [Дыйканов, 1990: 50].

бай.түрк.: Bb – байыркы түрк тилинде сөздүн бардык позициясында колдонулган.

Сөз башындагы b көбүнчө корголгон: ben (кырг.: мен), beŋgü (кырг.: түбөлүк). ДЛТде саны чектүү сөздөрдө сөз башында p экендиги жазылган. бай.түрк.: bars > огуз. pars, бай. түрк.: bambuk > огуз. pamuk, бай. түрк.: bıř- > огуз.: pıř- [Караагач, 2018: 152].

Сөздүн ортосунда: tabğaç (этн.), sebin- (кырг.сүйүн-), tabar (кырг. товар).

Сөздүн аягында b тыбышы саналуу гана сөздөрдө колдонулган: eb (кырг.: үй), seb- (кырг.: сүй-), sub (кырг.: суу) [Усеев, 2010: 10, 115-116].

Азыркы тектеш түрк тилдеринин баарында b тыбышы сөз соңунда келбейт жана бул тыбыш Bb тамгасы менен белгиленет. Кыргыз тилинде эки үндүүнүн ортосунда b тамгасы эрин-эринчил жылчыкчыл b (бирок v эмес) болуп окулса, калган бардык учурларда жарылма b болуп окулат. Сал. aba-bala-barba ж.б. [Садыков, 2005: 85].

аз. кырг.: Vv – жылчыкчыл, эринчил, түгөйлөш, жумшак [Садыков, 2006: 39]. Азыркы кыргыз тилинин жазуу системасында бул тыбыш көбүнчө өздөштүрүлгөн, чет сөздөрдө гана колдонулат.

Байыркы түрк тилдеринде Vv тыбышы кездешет, бирок баарында эле колдонулган эмес. Түрк тилдеринин уйгур доорундагы чыгармаларда b ~ v

болуп, *b* тыбышынын *v* тыбышына өтүп колдонулушу көбүрөөк байкалат. Бирок мындай өзгөрүү түрк тилдеринин баарына бирдей тараган эмес. Түрк тилдеринин огуз группасындагы түркия түрк тили, түркмөн жана азербайжан тилдеринде жана кыпчак группасындагы кырым татарларынын тилинде *b*нын *v*га өтүү кубулушу кездешет: бай. түрк.: *bar* > аз. түрк.: *var, ver-, viç-*. Бул тилдерде сөз ортосунда *b* тыбышынын *v*га өтүп колдонулуусу карахан, харезм, кыпчак доорунан бүгүнкү күнгө чейин жеткен: *sebin-* > *sevin-* (кырг.: сүйүн-), *tabıŷgan* > *tavŷan* (кырг.: коён). Сөз соңунда: *eb* > *ev* (кырг.: үй), *sub* > *suv* (кырг.: суу). Сөз аягында *v* > *b*, *v* > *f*, *v* > *w*, *v* > *l*, *v* > *y* тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон: орх.: *seb-*, уйг.: *sev-, siv-, sef-, seb-, sew-*, кар.: *sew-, sew, sev-, sew-, süf-, süw-, siv-*, харз.: *sev-, sew-, sêw-, söw-, siv-*, кып.: *sew-, sev-, siv-, söv-, söw-, söy-, чаг.: sev-, sêv-, siv-, sew-, sêw-*.

Азыркы кыргыз тилинде *v* үнсүзү *b* фонемасынын варианты катары эки үндүүнүн ортосунда дайыма кош эринчил жылчыкчыл тыбыш болуп айтылат, бирок жазууда *b* тамгасы менен белгиленет: *aba, ooba, ubakit, abaz* [Садыков, 2006: 39].

Азыркы тектеш түрк тилдеринин баарында *v* тыбышы бирдей эле *Vv* тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: *Gg* – жарылма, артчыл / түпчүл, түгөйлөш, жумшак [Садыков, 2006: 39]. Жасалыш орду жана жасалыш ыгына карай *g* тыбышына *k* тыбышы түгөйлөш болот. Кыргыз тилинде *Gg* үнсүзү жоон үндүүлөр менен катар келсе, жоон, ичке үндүүлөр менен катар келсе, ичке айтылып, үндүүлөргө негизделген. Ушул өзгөчөлүгүнө карай бул тыбыштын жасалуу орду – артчыл / түпчүл, б.а., артчыл да, түпчүл да болуп айтылат. Мындай жасалуу орду боюнча айырмачылыктарга ээ болгондугуна карабастан, жоон менен келиши өзүнчө, ичкелер менен келиши өзүнчө фонема эмес. Бир фонеманын эки варианты катары гана эсептелет. Эгерде *Gg* тыбышынын алафондорун өзүнчө тамгалар менен белгилей турган болсок, анда дагы көп фонемаларды да өзүнчө белгилөө керек. Анда кыргыз тили бузулат, сапатын жоготот [Дыйканов, 1990: 55-56].

Байыркы доорлордон бери түрк тилдеринде *Gg* тыбышы сөз башында келбейт. Түрк тилдеринин огуз группасында: түркия түркчөсү, азербайжан, түркмөн тилдеринде байыркы түрк тилиндеги айрым сөздөрдө сөз башында келген *k* тыбышынын *g* тыбышына өтүп колдонуусу орун алган: *keçe* > *gece*, *köñül* > *göñül*, *kün* > *gün*. Калган учурларда, б.а., сөздүн ортосунда, аягында келет. Сөз ортосунда: *kagan*, *igirmi* (кырг.: жыйырма), *ogul* (кырг. уул); сөз аягында: *beg* (кырг.: бек), *katig* (кырг.: катуу) [Караагач, 2012: 194].

Байыркы түрк тилиндеги g тыбышы сөздүн ортосунда сыйлыгышуусунун, же сөз аягында түшүп калуусунун натыйжасында созулма үндүүлөр пайда болгон: *agir > oor, bagır > boor, bilegü > bilüü, yegen > ceen, tirig > tirüü, tag > too, elig > ellüü, ulug > uluu, küçlüg > küçtüü yağı > соо*. Мисалы, уйг.: *sogı-*, карах.: *sogı-, sogı-*, харез.: *sowı-, sovı-, savı-, sawı-*, кыпч.: *safu-, sovı-, sovı-, savı-, şavı-, sowı-*, чаг.: *savı-* болуп, g тыбышы сөз ортосунда *ogı > иц, owı > иц, ovı > иц, awı > иц, afı > иц, ovı > иц, avı > иц, owı > иц*, тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон.

Азыркы тектеш түрк тилдеринин ичинде түркия түрк тилинде, казак, өзбек тилдеринде жасалуу ордун өзгөртүп келген учурларын фонема катары карап, Gg тыбышынын аллафондорун өзүнчө ğ тамгасы менен белгилейт.

аз. кырг.: Dd – жарылма, тишчил, түгөйлөш, жумшак [Садыков, 2006: 39]. Жасалыш орду жана жасалыш ыгына карай d тыбышына t тыбышы түгөйлөш болот.

Байыркы түрк тилинде Dd тыбышы сөз башында колдонулган эмес. Бул тыбыштын ордуна анын түгөйлөшү болгон t тыбышы колдонулган: *tag (тоо), ti- (де-)*. Азыркы түрк тилдеринин айрымдарында сөз башы d үнсүзү кийинчерээк пайда болгон. Мындай өзгөрүү өзгөчө түрк тилдеринин огуз группасында байкалат: *tag > dağ, tiş > diş, taş > daş*. Азыркы кыргыз тилинде да мындай өтүүлөр сейрек болсо да кездешет: *ti- > де-, toñuz > doñuz, teñiz > deniz*.

Сөз ортосунда: *adak > ayak, idik > iyik, kidin > batış, bodun > el, kalk, kadaş > tuugan*.

Байыркы түрк тилиндеги сөз аягында колдонулган d тыбышы d ~ t, d ~ z, d ~ r, d ~ y, d ~ t, d ~ s тыбыштык алмашууларга кабалган: бай.түрк.: *tod- > якут., тува.: tot- “тоюу”, бай.түрк.: kud- > тува.: kut- “төгүү”, бай.түрк.: ked- > якут.: ket- “кийүү”; бай.түрк.: tod- > хак.: toz- “тоюу”, бай.түрк.: ked- > кырг.: kiy-, шор.: kes- “кийүү”*.

Азыркы тектеш түрк тилдеринин баарында d тыбышы бирдей эле Dd тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Ee – кыска, кең, ачык, ичке үндүү [Садыков, 2006: 31]. Кыргыз тилинде бул тыбыш эки түрдүү тамга менен жазылат. Сөз башында э түрүндө, сөз ортосунда жана сөз аягында e түрүндө жазылат. Анткени орус тилинде e сөз башында йоттошкон тамга “йе” болуп колдонулат: Европа, единица. Бул кыргыз тилине туура келбейт. Эки башка тамга менен жазылганы менен бул тыбыш бир эле фонема болуп, сөз мааниси өзгөрүлбөйт. Кыргыз алфавитинде йоттошкон тамгалар (я, ю, е, ё) жок

болсо, э тыбышы, латын тамгасындай эле, сөздүн бардык жеринде е түрүндө жазылганы дурус болот [Дыйканов, 1990: 28].

Байыркы түрк тилинде е тыбышынын i, ü тыбышына туура келүүлөрү катталган. Мисалы, el ~ il, te- ~ ti- ~ dü-, eṣ- ~ üṣe-, tez ~ tiz. Байыркы түрк тилинде да, азыркы түрк тилдеринде да е тыбышы сөздүн бардык позициясында жолугат [Сыдыков, 2001: 151].

Сөздүн башында: el “мамлекет”, eb “үй”, edgü “жакшы”, eg “бек”, elig “элүү”, ebir- “кериле-“, egri “ийри”, esrük “мас”.

Сөз ортосунда: teg- “тий-“, beg “бий”, tebi “төө”, ked- “кий-“, seṣ- “тандоо”, yek “шайтан”. е тыбышынын тарыхый доорлордогу айрым формасы харез.: bez-, кыпч.: biz- болуп, сөз ортосунда е ~ i тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон. Биринчи муундагы е ~ i өзгөрүүсү көбүнчө татар, башкырт, хакас жана чуваш тилдеринин белгилүү өзгөчөлүгү болуп эсептелет: бай. түрк.: kel- > азерб.: gel-, уйг.: kel-, тат., башк., чув., хак.: kil- “келүү” [Караагач, 2018: 138-139].

Сөздүн акырында: bücke “баатыр”, birle “бирге”, bilge “билимдүү”, eligçe “элүүлөр чамасы”.

Азыркы тектеш түрк тилдеринин баарында е тыбышы бирдей эле Ее тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Сс –жарылма, алдыңкы таңдайчыл, түгөйлөш, жумшак [Садыков, 2006: 39]. Жасалыш орду жана жасалыш ыгына карай с тыбышына ç тыбышы түгөйлөш болот. Кыргыз тилинин алфавитиндеги с тамгасы эки тыбышты туюндурат. Төл сөздөрдөгү с фонемасы жасалуу ыгына карай жарылма, жасалуу ордуна карай орточул болсо, орус тилиндеги с жасалуу орду боюнча уччул, жасалуу ыгына карай жылчыкчыл. Бул тыбыштар эки башка болгону менен бул тамганы орустар орусча, кыргыздар кыргызча окушат. Мындан тил бузулбайт. Ар бир тилдин өз фонетика системасы бар. Чет тилдеги тыбыштарды кабыл алгандан көрө эне тилдин системасына багыңдырып алуу пайдалуу. Ошондуктан буларды эки башка тамга менен белгилөөнүн кереги жок [Дыйканов, 1990: 59-60].

Байыркы түрк тилинде с тыбышы болгон эмес. Төл сөздөр сөз башында у, чет сөздөр с (ар.ир. сөздөрү) тыбышы менен башталган. у тыбышынын с тыбына өтүү процесси эң биринчи Махмуд Кашгаринин эмгегинде көрүнөт. Махмуд Кашгари түрк тилдеринен огуз жана кыпчак группасында у тыбышынын с тыбышына өтүүсүн белгилеп кеткен: yil > sil, yaṣ > caṣ, yel > cel, yet > cet, yol > col, yüz > cüz ж.б. Сөз башында: yabız > carız, yaka > caка, yan- > can-, yol > col, yok > cok, yuvka > cupka, yut- > cut-,

yala- > cala-, yaman > saman, yükle- > cüktö-, yigit > cigit, yer > cer, yüz > cüz. Байыркы түрк тилинде с тыбышы сөз ортосунда жана сөз соңунда кездешкен эмес. Мунун себеби с фонемасы – кыргыз тилинин өнүгүшүндө пайда болгон жаңы фонема.

Азыркы тектеш түрк тилдеринин ичинде казак, өзбек тилдеринде с фонемасы үчүн Jj тамгасын белгилеп алышкан. Бир фонеманы тектеш тилдердин ар бири ар башка тамгалар менен белгилөө менен тилибизди жакындаштырмак тургай, тескерисинче алыстатып алабыз.

аз. кырг.: Zz – жылчыкчыл, тишчил, түгөйлөш, жумшак [Садыков, 2006: 39]. Жасалыш орду жана жасалыш ыгына карай z тыбышына s тыбышы түгөйлөш болот. Z айрым тууранды сөз жана тууранды сөздөрдөн жасалган этиштерден сырткары (ziŋk, zoŋk, zaŋgır-zuŋgur, zırlıda) байыркы жана азыркы түрк тилдеринде сөз башында учурабайт. Сөз ичинде жана акырында колдонула берет.

Сөз ортосунда: kızıl > kızıl, azuk > azık, uzun > uzun, buzagu > muzoo, oza “мурда”, “башта”.

Сөз соңунда: kız > kız, oz- > oz-, öz > öz, yabız > capız, köz > köz, kez- > kez-, az > az, agız > ooz, tokuz > toguz, iz > iz, yaz > caz, boz > boz, yüz > cüz. Сөз аягында z ~ s тыбыштык өзгөрүүгө ээ болгон. Мисалы: Азыркы кыргыз жана түрк тилиндеги kaz- этишинин тарыхый доорлордогу айрым формасы уйг.: kas-, карах.: kazi- болгон.

Азыркы тектеш түрк тилдеринин баарында z тыбышы бирдей эле Zz тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: İi – кыска, кууш, ачык, ичке үндүү [Садыков, 2006: 31]. Сөздүн бардык позицияларында келет: it, eki, kişi.

Сөз башында: iç- > iç-, ilgerü “чыгыш”. Сөз башында келген i тыбышынын тарыхый доорлордогу айрым формасы орх.: il-, уйг.: yil-, харз.: yil-, чаг.: il- болуп, уйг., харз.: yil- болуп, сөз башында i ~ y шайкештиги пайда болгон. Айрыкча i тыбышынын i тыбышы менен шайкеш келүүлөрү да байкалат: il- > il-.

Сөз ортосунда: kidin “батыш”, beŋgü “түбөлүк”, silig “сулуу”, süçig “таттуу”.

Сөз аягында: ebçi “боз үйдүн аялзатына таандык бөлүгү”, Азыркы кыргыз тилиндеги silk- этишинин тарыхый доорлордогу айрым формасы кып.: silik-, чаг.: silik-, silki- болуп, сөз ортосунда жана сөз аягында i тыбышы пайда болгон.

Азыркы түрк тилдеринде i тыбышы İi тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Үу – жылчыкчыл, орточул, уяң, түгөйсүз [Садыков, 2006: 39]. у фонемасы к, г, ң тыбыштары сыяктуу жоон үндүүлөрдүн катарында жоон, ичке үндүүлөрдүн катарында ичке айтылат: eu, ау.

Байыркы түрк тилинде у тыбышы сөздүн башында, ортосунда жана сөздүн акырында кезиге берет [Эржиласун, 2010: 173-177]. Азыркы кыргыз тилинде сөз башында кездешпейт.

у тыбышы тарыхый доорлордо сөз башында у > с тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган: uil > cil, yig > cer, yok > cok, yurt > curt, yüz > cüz, yit- > cet-, yiti > ceti, yeŋ- > ceŋ-, yu- > suu-.

Сөз ортосунда: boуup > moуup, koуug > koуuc, yorıуur > yügür “жүрөт”.

Сөз аягында: ау > ау, уау > сау, туу- > туу-, түу- > түу-. у тыбышынын тарыхый доорлордогу сөз аягындагы айрым формасы у ~ d / d ~ y, у ~ к, тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган: орх.: tod-, уйг.: tod-, tod-, кар.: tōd-, tod-, тоу-, харз.: тоу-, доу-, кып.: доу-, ток-, чаг.: тоу-, туу-.

Азыркы түрк тилдеринде у тыбышы Јj жана Үу тамгасы менен белгиленип жүрөт. Көпчүлүк түрк тилдеринде Үу тамгасы колдонулат.

аз. кырг.: Кк – жарылма, артчыл / түпчүл, түгөйлөш, каткалаң [Садыков, 2006: 39]. Жасалыш орду жана жасалыш ыгына карай к тыбышына г тыбышы түгөйлөш болот. Экөө тең жасалуу ордуна карай жоон үндүүлөр менен келгенде түпчүл, ичке үндүүлөр менен келгенде артчыл: teke, така. Жасалуу орду боюнча айырмачылыктарга ээ болгондугуна карабастан, жоон менен келиши өзүнчө, ичкелер менен келиши өзүнчө фонема эмес. Бир фонеманын эки варианты катары гана эсептелет [Дыйканов, 1990: 55-56]. К сөздүн бардык позицияларында келет: күn, күкүk, öruk.

Байыркы түрк тилинде бул тыбыш графикалык жактан эки түрдүү тамга менен белгиленген.

К тыбышы кыпчак, чагатай тарыхый доорлордо эч өзгөрүүсүз колдонулган. Түрк тилдеринин огуз группасында бул тыбыштын сөз башында кдан г тыбышына өтүп колдонулуусу байкалат. Сөз башындагы к ~ г өзгөрүүсү огуз тилдеринин эң типтүү фонетикалык өзгөрүүсү болуп, түркмөн, түрк жана азербайжан тилинде көрүлөт: бай. түрк.: köl > аз. түрк. göl, бай. түрк.: köm- > аз. түрк. göm-, бай. түрк.: köl > аз. түрк. göl, бай. түрк.: kel- > аз. түрк. gel- [Караагач, 2018: 183].

Сөз ортосунда к тыбышы туруктуу сакталган: tokuz > toguz, teke > teke, күkürt > күkurt, eksi- > öksü, tüke- > tügö(t-), okı-, sakal, .

Сөз аягында: ak > ak, kırk- > kırk-, yarlık > carlık, yok > çok, kök > kök, etik > ötüк, oçak > oçok, kuçak > kuçak, sarık > sarı.

Азыркы тектеш түрк тилдеринин ичинде жасалуу ордун өзгөртүп келген учурларын фонема катары карап, Kk тыбышынын алафондорун өзүнчө Qq тамгасы менен белгилегендер бар.

аз. кырг.: Ll – жылчыкчыл, тишчил, уяң [Садыков, 2006: 39].

Байыркы түрк тилинде бул тыбыш сөз башында келген эмес. Бирок саналуу гана сөздө сөз башында жолугуп калат: lagzin “чочко”, lüу “ажыдаар”, Lisün “кытайча киши аты” [Сыдыков, 2001: 162].

Сөз ортосунда: altı > altı, ala > ala, bulut > bulut, balık > balık “бай.түрк. шаар”, buluñ > buluñ, başla > başta-, bilig > bilim.

Сөз аягында: tol- > tol-, yel > cel, yol > col, bil- > bil-, sal- > sal-, ogul > uul, adırıl- > ayrıl-, yıl > cıl, yaşıl > caşıl.

l тыбышынын тарыхый доорлордогу айрым формасы сөз аягында l ~ ş тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон: енис. kıl-, kış- болуп, орх.: kıl-, kış-, уйг.: xıl-, kıl-, gıl-, карах.: kıl-, харезм.: kıl-, кыпч.: kıl-, kul-, чаг.: kıl-.

Азыркы түрк тилдеринде l тыбышы Ll тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Mm – жарылма, эринчил, уяң [Садыков, 2006: 39]. Байыркы жана азыркы түрк тилдеринде m тыбышы сөздүн бардык позицияларында колдонулат. Бирок Енисей эстеликтеринде сөздүн башында бир нече гана сөздө жолугат. Балким төл сөздөрдө да жолугушу мүмкүн, бирок эстеликте ал сөздөр катталбай калышы да ыктымал. Ал эми Орхон эстеликтеринде сөз башында m басымдуу кезиксе да, айрым учурларда b тыбышына туура келет. Мисалы, ben-men, bengü-mengü, biñ-miñ, beñ-meñ, buñ-muñ [Эржиласун, 2010: 173-177].

Сөз башында m жана b тыбыштарынын туура келүүлөрү азыркы түрк тилдери үчүн мүнөздүү.

Сөз ортосунда: tamır > tamır, tuman > tuman, kömür > kömür, kümüş > kümüş.

Сөздүн акырында: bölüm > bölüm, em- > em, bitim > бүтүм, kedim > kiyim, erdem > erdem, yum- > cum-.

m тыбышынын тарыхый доорлордогу айрым формасы уйг.: kö-, köm-, карах.: köm-, харз.: köm-, кып.: köm-, чаг.: köm-, göm-, осм.: göm- болуп, сөз аягында айрыкча уйгур доорунда kö- сөз формасында m тыбышы түшүп, тыбыштык өзгөрүүгө ээ болгон.

Азыркы түрк тилдеринде m тыбышы Mm тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Nn – жарылма, тишчил, уяң [Садыков, 2006: 39].

Сөз башында n тыбышы түрк тилинде ne сурама ат атоочу жана бул сөздөн уюшулган nasıl (< ne + asıl), nere (< ne + ara), niçin (< ne + için), бириккен татаал сөздөрдүн тутумунда, ал эми кыргыз тилинде эмне (не), эмнеге (неге), эмнеден (неден), нече сурама ат атоочунун тутумунда кездешет.

Сөз ортосунда: anta > anda, bunta > minça, bentez “кырг. имарат”, kantan > kaydan, tanu > taanı (taanı- этишинин тарыхый доорлордогу айрым формасы карах.: tanu-, харезм.: tanı-, tanu-, кыпч.: taŋı-, taŋı-, чаг.: taŋı- болуп, эки үндүү арасында n ~ ŋ тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон).

Сөз сөз соңунда: bodun “эл, калк”, bin > miŋ, yegin > ceen, yılan > cılan, kün > kün, tütün > tütün, seçlin- > çeç-, (түрк. seç-), inan- > inan-, sı- > sın-, tın- > tın-. tın- этишинин тарыхый доорлордогу айрым формасы уйг.: tın-, кар.: tın-, харз.: tın-, tiŋ-, tiŋ-, dın-, кып.: tın-, dın-, чаг.: tın-, tın- болуп, сөз аягында n ~ ŋ тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон.

Азыркы түрк тилдеринде n тыбышы Nn тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Nŋ – жарылма, артчыл / түпчүл, уяң [Садыков, 2006: 39]. Бул тыбыш байыркы жана азыркы түрк тилдеринде сөз башында колдонулбайт, сөз ортосунда жана аягында кеңири кездешет [Садыков, 2001: 164].

Сөз ортосунда: sünük > söök, köŋlek > köynök, yaŋı > caŋı, aŋla > aŋda-, aŋçı > aŋçı, küŋ > küŋ.

Сөз аягында: yeŋ- > ceŋ-, taŋ > taŋ, biŋ > miŋ, buŋ > muŋ.

Сөз аягындагы ŋ тыбышы тарыхый доорлордо yeŋ-, ceŋ- yeŋ-, toŋ-, doŋ- болуп ŋ ~ n тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган.

ŋ тыбышы азыркы түрк тилдеринин баарында эле колдонула бербейт. Мисалы, азыркы түркия түрк тилинин адабий тилинде бул тыбыш ŋ ~ n тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап, учурда колдонулбайт. Колдонулган түрк тилдеринде Nŋ тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Oo – кыска, кең, эринчил, жоон үндүү [Садыков, 2006: 31]. Байыркы жана азыркы түрк тилдеринде бул тыбыш сөздүн башы жана ортосунда кездешет.

Сөз башында: ol > al, on > on, otuz > otuz, ogul > uul, oguz > oguz, ok > ok, orta > orto. o тарыхый доорлордо айрым сөздөрдүн башында o~u тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган: oŋ- ~ uŋ-.

Сөз ортосунда: tokuz > toguz, tok > tok, yok > cok, yol > col, kov- > kuu-.
Сөз ортосунда о ~ и, о ~ а, о ~ ии тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган.

Түрк тилдеринде о тыбышы сөз аягында сейрек колдонулат.

Азыркы түрк тилдеринде о тыбышы Оо тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Öö – кыска, кең, эринчил, ичке үндүү [Садыков, 2006: 31].

Сөздүн башында: ör- > ör-, ör- > ör-, öl- > öl-, ödük > ötük, öz > öz, ög “ой”, öd “мезгил, убакыт”.

Сөздүн ортосунда: bö- > bö-, çök- > çök-, kö- > kö-, köz > köz, kör > kör.

Байыркы түрк тилинде ö тыбышы сөздүн биринчи муунунда гана келет. Азыркы кыргыз тилинде үндөшүү закону ченеминде сөздүн аягында да кездеше берет: бай. түрк.: körür > кырг.: көрүгө.

ö тыбышы тарыхый доорлордо ö ~ о ~ и ~ ü тыбыштык алмашууларга кабылган. Мисалы, бай. түрк.: ög > кырг.: оу, бай. түрк.: köz > кырым тат.: koz, бай. түрк.: kör > башк.: күр, бай. түрк.: kök > тат.: күк, бай. түрк.: köz > чув.: kuz.

Азыркы түрк тилдеринде ö тыбышы Öö тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Pp – жарылма, эринчил, түгөйлөш, каткалаң [Садыков, 2006: 39]. p тыбышы байыркы түрк тилинде сөздүн башында колдонулган эмес. Ал эми азыркы түрк тилдеринде сөз ичинде жана аягында кездешет. Бул b > p өтүшүүсүнөн жаралган сөз формалары болуп эсептелет. ДЛТда бул сөздөр йагма жана огуз тилине тиешелүү деп айтылган: бай. түрк.: bars > огуз.: pars, бай. түрк.: bambuk > огуз.: pamiq, бай. түрк.: biş- > огуз.: piş- [Караагач, 2018: 152].

Сөздүн башында: тууранды, сырдык сөздөрдөн сырткары түрк тилдеринин огуз группасында бир топ сөздөр кездешет. Мисалы, рау-рау, ра! рек, ратиқ, piş-, pişir-, rürçek.

Сөздүн ортосунда: toprak > topurak, kapuk > kabık, kapak > kapkak, sipir- > şipir-, iprek > cibek, kepek > kebek, kirpi > kirpi, tapış > tabış, yarış- > cabış.

Демек, бул тыбыш сөз башында жана сөз ичинде b > p жана p > b тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган.

Сөздүн аягында: tap- > tap-, sep- > sep-, tüp > tüp, kep > kep.

Азыркы түрк тилдеринде p тыбышы Pp тамгасы менен белгиленет.

Кыргыз тилинин алфавит маселеси

аз. кырг.: Rr – жылчыкчыл, алдыңкы таңдайчыл, уяң [Садыков, 2006: 39]. Байыркы түрк тилинде азыркы кыргыз тилинин төл сөздөрүндөй эле сөз башында келбейт. Сөздүн калган позициясында келе берет.

Сөздүн ортосунда: ara > ara, arık > arık, arıg > aruu, erdem > erdik, torug > toru, irak ~ ıırak > ıraak, kara > kara, kurug > kuruk, küri- > kürö.

Сөздүн аягында: kar > kar, bir > bir, yer > cer, aңar > aga, tur- > tur-, türk > türk, tatar > tatar, ur- > ur-.

Байыркы түрк тилдеринен бери түрк тилдеринде сөздүн аягында келген айрым бир саналуу гана сөздөрдө г тыбышынын түшүп калуу абалы кездешет. Мисалы, түрк тилдеринде эң жыш колдонулган ертек нагыз жардамчы этишининдеги г үнсүз тыбышы түшүп калган [Эржиласун, 2010: 173-177]. Азыркы кыргыз тилинде бул нагыз жардамчы этиш э- кемтик этиши деп аталат да ele, eken, beken, imiş турпатында колдонулат.

Азыркы түрк тилдеринде г тыбышы Rr тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Ss – жылчыкчыл, тишчил, түгөйлөш, каткалаң [Садыков, 2006: 39]. Байыркы жана азыркы түрк тилдеринде бул тыбыш сөздүн бардык позицияларында келе берет.

Сөздүн башында: sakal > sakal, sarıg > sarı, sub > suu, soguk > suuk, sekiz > segiz, sor- > sura-, süzgeç > süzgüç, sak > sak, seb > süy, süt > süt, sokur > sokur, sen > sen.

Сөздүн ортосунда: esen > esen, usal > osol, malsız > malsız, bolsa > bolso, ast > astı, üst > üstü, kiska > kiska.

Сөздүн аягында: as > aş, bars > bars, ilbirs, bas > basıp aluu, bedis > bediz, koozduk, bes > beş, tös > tüş, yis > is.

Тарыхый доорлордун ичинде s тыбышынын s > ş колдонулуулары байкалат: бай.түрк: as-, уйг.: as-, карах.: as-, харезм.: aş-, as-, кыпч.: as-, aş-, чаг.: as-.

Азыркы түрк тилдеринде s тыбышы Ss тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Tt – жарылма, тишчил, түгөйлөш, каткалаң [Садыков, 2006: 39]. Байыркы жана азыркы түрк тилдеринде бул тыбыш сөздүн бардык позициясында кезигет [Сыдыков, 2001: 166]. Тарыхый доорлордо, өзгөчө XIII кылымдан кийин t ~ d алмашуусу көп кездешет: til > dil, tebe > deve, tep- > dep-, teñiz > deñiz, toñuz > doñuz, tabış > dabiş (Капаагач, 2012: 230).

Сөздүн башында: tag > too, taş > taş, tal > tal, temir > temir, tokuz > toguz, til > til, türlüg > türülü, tüz > tüz, tilkü > tülkü, tüken- > tügön-.

Сөздүн ортосунда: etik > ötük, otuz > otuz, butak > butak, otin > otun, oltur- > otur-, ata > ata, katun > katin, күнтүз > күндүз, otag > oçok.

Сөздүн аягында: at > at, ot > ot, tört > tört, it > it, sigıt > ıylat, sıktat.

Азыркы түрк тилдеринде t тыбышы Tt тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Uu – кыска, кууш, эринчил, жоон үндүү [Садыков, 2006: 31]. Бул тыбыш байыркы жана азыркы түрк тилдеринде сөздүн бардык жеринде колдонулат [Сыдыков, 2001: 153-154]. Тарыхый доорлордо u ~ o ~ uu ~ i тыбыштарына өтүшүүлөр кездешет: kurı- > kuru-, uç- > oç-, tut- > tot-, buuz > muz, tuuz > tuz, boğul- > buul-, oğul uul [Караагач, 2012: 172].

Сөздүн башында: uz > uz, umay > umay, ulug > uluu, uya > uya, uzak > uzak, uç- > uç-,

Сөздүн ортосунда: kuş > kuş, kum > kum, tur- > tur-, tut- > tut-, ulug > uluu, uruş > uruş, butak > butak, oltur- > otur-, otuz > otuz, uygyr > uygur, katun > katin.

Сөздүн аягында: urdu~ordu > ordo, utru > uturu, urtu~ortu > ortosu, karagu > karool.

Азыркы түрк тилдеринде u тыбышы Uu тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Üü – кыска, кууш, эринчил, ичке үндүү [Садыков, 2006: 31]. Байыркы жана азыркы түрк тилдеринде ü тыбышы сөздүн бардык жеринде колдонулат. Тарыхый доорлордо сейрек болсо да ü эринчил үндүүсүнүн u, ö эринчил үндүүлөргө жана e, i, i эринсиз үндүүлөргө өтүшүүлөрү кездешет: tüş- > kürek > kurek, töş-, törü > töre “салт”, büre > pire “бүргө”, üçün > için, büt- > bit- “бүт-”, bülbül > bilbil > bulbul “булбул”, şürphe > şirphe “шектенүү”, süpürge > sibirge > şırırğı “шыпыргы”. Мисалы: ü тыбышынын тарыхый доорлордогу айрым сөздөрдө ü ~ u тыбыштык өзгөрүүгө ээ болгон: карахан.: bük-, buk-, уйг.: bük-, харезм.: bük-, кыпч.: bük-, чар.: bük-.

Сөздүн башында: üç > üç, üç yegirmi “отуз”, ürk- > ürk-, üçün üçün, ülüş ülüş, üküş “көп”, ör-, öl- > öl-, ödük > ötük, öz > öz, ög “ой”, öd “мезгил, убакыт”.

Сөздүн ортосунда: bük- > bük-, күн > күн, kül- kül-, tüş- > tüş-, süt > süt, sür- > sür-, yük > cük.

Сөздүн аягында: edgü “ийги, жакшы”, üşü- > üşü-: üşü- этишинин тарыхый доорлордогу айрым формасы карах.: üşī-, кыпч.: üşe-, üşi-, üşī- болуп, сөз аягында ü ~ i, ü ~ ī, ü ~ e тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон.

cür-//yüğü- этишинин тарыхый доорлордогу айрым формасы енис.: уог-, орх.: уог-, уйг.: уог-, уог-, үйг-, үйгү-, уогу-, карах.: уог-, уог-, уогу-, yöri-, yöri-, yüri-, yügü-, харезм.: yöri-, yöri-, yürü-, yüri-, уог-, үйг-, кыпч.: yöri-, yöri-, yür-, yüri-, yüri-, yüri-, yög-, уог-, уйг-, уйг-, уйгү-, чаг.: yürü- болуп сөз аягында i ~ ü, u ~ ü, i ~ ü, u ~ ü тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон. Булардан башка кырг.: cür- // түрк.: yügü- формасы уйг.: уог-, карах.: уог-, харезм.: yüg-, кыпч.: yüg-, yög-, уйг-, болуп колдонулган

Азыркы түрк тилдеринде ü тыбышы Üü тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Çç –жарылма, алдыңкы таңдайчыл, түгөйлөш, каткалаң [Садыков, 2006: 39]. Бул тыбыш байыркы жана азыркы түрк тилдеринде сөздүн бардык жеринде колдонулат.

Сөздүн башында: çak- > çak-, çik- > çik-, çiri- > çürü-, çar- > çar-, çiz- > çiz-.

Сөз башындагы ç ~ s өзгөрүүсү көбүнчө башкырт, хакас жана якут тилдеринде көрүлөт: бай. түрк.: çak- // башк., як., хакас.: sak- “доор”, бай. түрк.: çerig // якут.: serig, хакас.: sirig “аскер”. Мындагы ç ~ s өзгөрүүсүн тыбыштык теңдештик катары эсептөө мүмкүн. Түрк тилдеринин тарыхый доорлорунда диалекттерге бөлүнүшүн көрсөтөт: бай. түрк.: çal-, > sal- “уруу”; бай. түрк.: çana > sana “чана” [Караагач, 2018: 160-161].

Түрк тилдеринде тарыхый доорлордо сөз башындагы ç ~ y, ç ~ ş тыбыштык шайкештиктерге ээ болгон. Мисалы, çiri-//çürü- этиши: уйг.: yirü-, карах.: çüri-, ir-, харезм.: çüri-, çürü-, кыпч.: çüri-, çürü-, şürü-, чаг.: çiri-, çür-, çüri-, çürü-.

Сөздүн ортосунда: açik > açik, açig, bıçak > bıçak, çişek > çeşek, kiçig > kiçüü, oçug > oçok, ocaq, keçe > keçe, gece

Сөздүн аягында: biç- > biç-, keç- > keç-, köç > göç, küç > küç, uç- > uç-, üç > üç. [Сыдыков, 2001: 166-167].

Түрк тилдеринин тарыхый доорлорунда сөз башында жана сөз аягында ç ~ ş тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон: keç- > keç-: орх.: keç-, уйг.: kèç-, keç-, kiç-, карах.: keç-, kiç-, харезм.: keç-, kèç-, кыпч.: keç-, keç-, kiç-, geç-, geç-, чаг.: kèç-, giç-, gèç-, keç-; бай. түрк.: çay > шор.: şay; köç- > göç-: уйг.: köç-, карах.: köç-, харезм.: köç-, кыпч.: köç-, köç-, чаг.: köç-, göç-, göç-.

Азыркы түрк тилдеринде ç тыбышы Çç тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Şş –жылчыкчыл, алдыңкы таңдайчыл, түгөйлөш, каткалаң. Бул тыбыш байыркы жана азыркы түрк тилдеринде көбүнчө сөздүн ортосунда, сөздүн аягында келет жана ç ~ s шайкештигине ээ [Сыдыков, 2001: 167].

Сөз башында: şalvar > şalvar, şaş- > şaş-, şar şar, şatu > şati, şaş- > şaş-.

Сөз ортосунда: *kişi* > *kişi*, *deşik* > *teşik*, *yaşa-* > *çaşa-*, *taşı-* > *taş-*, *tas-*.

Сөз аягында: *kuş* > *kuş*, *baş* > *baş*, *bas-*, *boş* > *boş*, *iş* > *iş*, *aş* > *aş*, *as*, *baş* > *baş*, *taviş* > *tabiş*, *kaş* > *kaş*, *biş-* > *biş-*, *tüş-* > *tüş-*.

Азыркы түрк тилдеринде *ş* тыбышы *Şş* тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: *li* – кыска, кууш, эринсиз, жоон үндүү [Садыков, 2006: 31].
Түрк тилдериндеги *i* тыбышынын *i ~ i*, *i ~ a*, *i ~ u*, шайкештиктери кездешет:
iş > *iş*, *iz* > *iz*, *biş-* > *piş-*, *yaldız* > *yıldız*, *ağaç* > *yığaç*, *ağla-* > *iğla-*, *yığla-*.

Сөз башында: *i* > *iğaç*, *ağaç*, *ciğaç*, *iğ-* > *iy-*.

Сөз ортосунда: *yıl* > *cıl*, *kış* > *kış*, *kızıl* > *kızıl*, *kıl-* > *kıl-*, *sız-* > *sız-*, *tın-* > *tın-*.

kıl- этишинин тарыхый доорлордогу айрым формасы ени.: *kış-*, орх.: *kış-*, уйг.: *xil-*, *gil-*, кыпч.: *kıl-*, *kul-*.

sız- этишинин тарыхый доорлордогу айрым формасы карах.: *siz-* болуп, *i ~ i* тыбыштык өзгөрүүгө ээ болгон.

tın- // *din-* этишинин тарыхый доорлордогу айрым формасы уйг.: *tın-*, карах.: *tın-*, харезм.: *tın-*, *tıñ-*, *tiñ-*, *din-*, кып.: *tın-*, *din-*, чаг.: *tın-*, *tin-* болуп, сөз ортосунда *i ~ i*, *i ~ i* тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон.

Сөз аягында: *kodı* > *kudu*, *yazı* > *cazi*, *caуık*, *kaz-* > *kazı-*, *tat-* > *tatı-*, *оки* > *оки*. Түрк тилиндеги тарыхый доорлордо *kaz-* > *kazı-*, *tat-* > *tatı-* мисалындагы айрым сөздөрдүн аягында *i* тыбышы пайда болгон.

оки > *оки* этиши орх.: *оки* болуп, уйг.: *охи*, *оки*, карах.: *оки*, *оки*, харезм.: *оки*, *оки*, кыпч.: *ок-*, *оки*, *оки*, чаг.: *оки*, *окку-*, *оки* болуп колдонулат.

Азыркы түрк тилдеринде *i* тыбышы *li* тамгасы менен белгиленет.

II. Азыркы түрк тилдеринде колдонулган алфавиттер

						
	Түркмөн тили	Азербайжан тили	Түрк тили	Кыргыз тили	Казак тили	Өзбек тили
A a	A a	A a	A a	A a	A a	A a
B b	A a	B b	B b	Б б	B b	B b
C c	J j, Ž ž	C c	C c	Ж ж	J j	C c
Ç ç	Ç ç	Ç ç	Ç ç	Ч ч	-	Ç ç
D d	D d	D d	D d	Д д	D d	D d
E e	E e	E e	E e	Е е	E e	E e
F f	F f	F f	F f	Ф ф	F f	F f

1-таблица. Азыркы түрк тилдеринде колдонулган алфавиттер

III. Кыргыз тилинин латын алфавитине өтүүсүнүн айрым зарылчылыктары

➤ Ааламдашуу жараяны жүрүп жаткан учурдагы дүйнөлүк интеграция ортомунан татыктуу орун алыш үчүн көптөгөн өлкөлөр латын жазуусуна өтүштү, мындай тенденция тектеш эгемен түрк өлкөлөрүндө да байкалат. Алардын дээрлик бардыгы латын жазуусуна өттү. Түрк мамлекеттер уюму, Түрк Парламенттер Кеңеши, Түрк Өлкөлөрүнүн Мамлекет Башчыларынын Саммити, Эл аралык түрк маданияты жана мурасы фонду (ТҮРКСОЙ), Түрк Академиясы сыяктуу түрк элдеринин башын бириктире турган аракеттер үчүн да бул өтө жакшы кадам болуп калмак.

➤ Кыргыз тилинин улуттук өзгөчөлүгүн толук чагылдырылышы үчүн кирилл алфавитиндеги мүчүлүштүктөрдү оңдоп-түзөтүүгө жана адабий тилдин бардык тыбыштарынын так чагылдырылышы, ашыкча белгилерден арылуу, кыргыз тилинин табигый мүнөзүнө төп келе турган алфавитке ээ болуу үчүн жакшы мүмкүнчүлүк ачылмак.

➤ Билим берүүдө болсун, эл аралык коммуникация жана информация каражаттары болсун маалыматты өздөштүрүүдө латын алфавитин билүү жетиштүү болмок. Мисалга: азыркы учурда окуучулар чет тилин өздөштүрүү үчүн башка бир алфавитти, ал эми эне тилин үйрөнүү үчүн экинчи бир алфавитти өздөштүрүшү керек болот. Бул дагы өз кезегинде татаалдыктарды жаратпай койбойт.

➤ Санариптештирүүгө өтүп жаткан азыркы учурда кыргыз тилин компьютердик технологияларда, ар түрдүү программалык камсыздоолордо, Windows, Mac сыяктуу операциялык системаларын колдонууда латын алфавити үчүн эл аралык Unicode символдор системасындагы базадан да олуттуу жеңилдиктер болмок. Мисалга: Басмаканаларда, графика, дизайн, верстка иштеринде .otf, .ttf шрифттеринин ар бирин кирилл алфавитине ылайыктап кайрадан жасап отурбастан, эл аралык базадан түз эле колдоно берүүгө мүмкүнчүлүк ачылмак.

IV. Кыргыз тилинин латын алфавитине өтүүсүнө карата сунуш

ЛАТЫН АЛФАВИТИНЕ ӨТҮҮ СУНУШУ LATIN ALFABITINE ÖTÜÜ SUNUŞU

№	Кирилл алфавити		Латын алфавити	
1	А	а	A	a
2	Б	б	B	b
3	Ж	ж	C	c
4	Ч	ч	Ç	ç
5	Д	д	D	d
6	Е	е	E	e
7	Ф	ф	F	f
8	Г	г	G	g
9	Х	х	H	h
10	Ы	ы	I	ı
11	И	и	i	i
12	К	к	K	k
13	Л	л	L	l
14	М	м	M	m

№	Кирилл алфавити		Латын алфавити	
15	Н	н	N	n
16	Ң	ң	Ŋ	ŋ
17	О	о	O	o
18	Ө	ө	Ö	ö
19	П	п	P	p
20	Р	р	R	r
21	С	с	S	s
22	Ш	ш	Ş	ş
23	Т	т	T	t
24	У	у	U	u
25	Ү	ү	Ü	ü
26	В	в	V	v
27	Й	й	Y	y
28	З	з	Z	z

2-таблица. Кыргыз тилинин латын алфавитине өтүүсүнө карата сунуш

Кыргыз тилинин алфавит маселеси

Түрк тилдериндеги тыбыштардын алфавитте колдонулуу өзгөчөлүктөрүн салыштырып иликтөөнүн натыйжасында кыргыз тилинин латын алфавитине өтүүсүнө карата төмөндөгүлөрдү сунуш кылабыз:

- Созулма үндүүлөр үчүн кыска үндүүлөрдүн тамгасын эки кайталап жазуу аркылуу белгилөө: *aa, ээ, оо, өө, уу, үү*.

- /æ/ тыбышын белгилөөдөгү *ə* тамгасын алфавитке киргизбөө;

- *я, е, ё, ю* йоттошкон тамгалары жана ажыратуу (*ъ*), ичкертүү (*ь*) белгилери

- кыргыз тилине мүнөздүү эмес болгондуктан, буларды алфавитке киргизбөө;

- *к, г, ж* фонемалары үчүн эки башка графиканы колдонуунун зарылчылыгы жок.

АДАБИЯТТАР

1. Дыйканов, Карбоз. Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары. Алма-Ата: “Экспресс-печать” издательства “Кайнар”. 1990.
2. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили: I бөлүк. . – Б: Кыргызстан, 1996. – 232 б.
3. Караагач, Гүнай, Түркченин Дил Билгиси, Акчаг Йайынлары, Анкара 2012.
4. Караагач, Гүнай, Түркченин Сес Билгиси, Истанбул: Кесит Йайынлары, 2018.
5. Садыков Ташполот, Азыркы кыргыз тили: фонетика. – Б: 2005, 120 б.
6. Сыдыков Сагалы, Конкобаев Кадыралы, Байыркы түрк жазуусу (VII – кылымдар), . – Б: 2001.
7. Усеев, Нурдин, Сөз сырлары: тарыхый лексикологияга кириш, Бишкек 2010.
8. Эржиласун, Ахмет Б., Түрк Дили Тарихи, Акчаг Йайынлары, Анкара 2010.

ЭТИКА БИЛДИРҮҮСҮ

“Кыргыз тилинин алфавит маселеси” аттуу изилдөөнү жазууда илимий эрежелер, этика жана цитата эрежелери сакталган; Чогулган маалыматтар менен эч кандай бурмалоо болгон эмес жана бул изилдөө баалоо үчүн башка академиялык басылмаларга жөнөтүлгөн эмес.

КОНФЛИКТ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ

Изилдөөгө катышкан башка адамдар же мекемелер менен кызыкчылыктардын кагылышы жок.

EXTENDED ABSTRACT

The composition of the alphabet does not depend on the similarity of the languages, but on what graphemes they use. The reason for this is that among the forms of social consciousness of religion and science (political, legal, moral, artistic-aesthetic, philosophical, etc.), they choose another foreign language as their language, not their native language.

In their history, the Kyrgyz, along with other related Turkic peoples, used the Yenisey, Orkhon alphabet, Uyghur, Arabic, Latin and Cyrillic writing systems.

It can be said that writing based on Arabic graphics has been used in the Kyrgyz population since the 10th century, when Islam spread.

The Latinization process that took place between 1917 and 1928, which is an important moment in the history of the development of the Kyrgyz national script, is undoubtedly an important historical event. As a result of the great work of scientists such as K. Tynystanov, E. Arabayev, K. Karasaev, E. Polivanov, who were at the head of these reform efforts, the Latin alphabet adapted to the Kyrgyz language was adopted in 1928. In 1940, 33 letters of the Russian alphabet were completely adopted into the Kyrgyz alphabet.

I. The place and harmony of sounds in the word system of Turkish languages, their usage characteristics in today's Turkish languages.

In Turkic languages, under the influence of adjacent sounds, the pronunciation of words and parts of words without changing the meaning of sounds is frequently encountered.

In the Old Turkic language, wide vowels were pronounced narrow, and narrow vowels were replaced with wide vowels, resulting in o-chul and u-chul dialects. For example, in today's Tatar and Bashkir languages, o, ö, e correspond to the sounds y, y, i in the Kyrgyz language; The sound y, y, u corresponds to the sound o, o, e.

In modern Kyrgyz, the consonant v is always pronounced as a bilabial sound between two vowels, as a variant of the phoneme b, but is marked with the letter b in writing: aba, ooba, ubakit, abaz.

Depending on the place of production and the quality of production, the g sound may be paired with the k sound. In Kyrgyz, if the consonant Gg is next to low vowels, it is pronounced thick, if it is next to thin vowels, it is pronounced thin and is based on vowels.

According to this feature, the place where this sound is produced is called "harkhil/root", that is, both root and root. Although there are

differences depending on the place of production, it is not a separate sound between high and low.

They count as only two variants of the same phoneme. If we mark the subphonemes of the sound gg with separate letters, more phonemes need to be marked separately. Then the Kyrgyz language will deteriorate and lose its quality.

In contemporary related Turkic languages, there are those who consider the cases where the place of production has been changed as phonemes and mark the subsounds of the Kk sound with a separate letter Qq.

The ŋ sound is not used in all modern Turkic languages. For example, in the literary language of modern Turkey Turkish, this sound has undergone a sound change to ŋ ~ n and is not currently used. It is marked with the letter Nŋ in the Turkish languages used.

II. Alphabets used in modern Turkic languages

III. Some conditions for the transition of the Kyrgyz language to the Latin alphabet

In today's world integration, where the globalization process continues, many countries have switched to the Latin alphabet in order to take their deserved place.

In order to fully express the national characteristics of the Kyrgyz language, it would be a good opportunity to correct the errors in the Cyrillic alphabet and to have an alphabet that accurately reflects all the sounds of the literary language, getting rid of unnecessary signs, and is in line with the natural character of the Kyrgyz language.

Knowing the Latin alphabet will be sufficient to learn information in education, international communication and information media. For example; Nowadays, students need to learn another alphabet to learn a foreign language and another alphabet to learn their native language.

Knowing the Latin alphabet will be sufficient to learn information in education, international communication and information media. For example; Nowadays, students need to learn another alphabet to learn a foreign language and another alphabet to learn their native language.

Currently, Kyrgyz language is used in computer technologies, various software, Windows, Mac, etc. operating systems are undergoing a process of digitalization, and significant benefits will come from the basis of the international Unicode symbol system for the Latin alphabet.

IV. Proposal for switching the Kyrgyz language to the Latin alphabet

V. As a result of a comparative examination of the usage characteristics of the sounds in the alphabet in Turkic languages, we present the following regarding the transition of the Kyrgyz language to the Latin alphabet:

For long vowels, mark the letter with the short vowel by writing it twice: aa, eh, oo, uh, uu, uu.

The letter ə, which indicates the /æ/ sound, is not included in the alphabet;

Combination of letters я, е, о, у with hyphen (ъ) and hyphen (х).

Do not include them in the alphabet as they are not characteristic of the Kyrgyz language.

There is no need to use two different graphemes for the phonemes k, g, j.